

19. Циховська Е. Творчість Є. Маланюка як модель міжкультурної комунікації: українсько-польські літературні зв'язки // Слово і час.– 2007.– № 4.– С. 23–27.

УДК 821.161.2091+821.161.1.091

Ніла Зборовська

ПСИХОІСТОРИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА: ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО РОЗРІЗНЕННЯ

Ідеться про механізми розрізнення символічних практик. Для психоісторичної компаративістики запропоновано таку психоаналітичну характерологію: імперський і національний суб'єкти як провідні психотипи історії літератури і їх проміжна психологічна форма – колоніальна.

Ключові слова: імперська психологічна форма, національна психологічна форма, аристократична психологічна форма, колоніальний суб'єкт, садомазохізм, мазо-садизм, психоісторична компаративістика.

Zborovska N. Psychohistorical Comparative Literature Studies: Problems of Ukrainian Russian Literary Distinction. The article touches upon the mechanisms of distinguishing the symbolic praxes. For psychohistorical comparative literature studies the following psychoanalytical characterology is suggested: imperial and national subjects as the predominant psychotypes of the boundary culture and their intermediate form – the colonial one.

Key words: imperial psychological form, national psychological form, aristocratic psychological form, colonial subject, sadomasochism, masosadism, psychohistorical comparative literature studies.

Постструктуралістський поворот у гуманітарних науках позначився через повернення до „історизації, політизації і психологізації філології [18, 10]”. Цей поворот обумовив появу психоісторичного методологічного підходу, а разом із ним – розгортання психоісторичної компаративістики.

Класична українська психологічна школа в особах О. Потебні, Д. Овсянико-Куликовського, І. Франка підготувала солідний ґрунт для вітчизняної компаративістики загалом та українського психоаналізу зокрема. Проте імперський тоталітаризм був не зацікавлений у національному історико-літературному самоусвідомленні, тому на минулому порубіжжі зробив контрреволюційний наступ на психо-

логізм, позбавивши Україну психологічного знання на ціле століття. С. Павличко, почавши психоаналітичні студії в літературознавстві, у статті „Сто років без Фрейда” (1999) указала на потребу психоаналітичного прориву в Україні як запоруку наукового відродження України. Спровокована психоаналізом революція, – писала С. Павличко, – „не закінчилася. А в нашій культурі вона, по суті, ще й не починалася. Сподіваюся, ми стоїмо на її порозі [12, 581]”. Проект психоісторії новітньої української літератури на основі психоаналітичної характерології – імперського й національного суб’єктів як провідних психотипів культури та їх проміжної форми – колоніального [4] є не лише продовженням українських психоаналітичних студій, але й розбудовою психоісторичної компаративістики.

Те, що у психоісторії літератури називаємо суб’єктом літературного процесу, можна позначити як емпіричну „психологічну форму” (Д. Овсянико-Куликовський), а з погляду психоаналізу, як художній спосіб організації психологічного хаосу з певною метою, завдяки чому матеріал несвідомих збуджень шляхом сублімування впорядковується, тобто енергетично пригнічуються перверсивні – визнані недопустимими психічні порухи, що й засвідчує образна діяльність [16]. На основі єдності материнського й батьківського кодів формується *розумне несвідоме* або психічна енергія, так зване біополе, скероване на певну мету [4, 13–29]. Національне розумне несвідоме в історії літератури представляє *консервативну* сутність, оскільки скеровується на пригнічення деструктивних імпульсів та формування системи табу, зокрема на дотримання головного табу – табу на батьковбивство, що й складає традицію – основу літературного процесу. Імперське розумне несвідоме є *революційним* та *антитрадиційним* за своїм характером, адже воно скероване на розщеплення національного суб’єкта через зняття системи табу, зокрема й на батьковбивство, а відповідно – на створення фіктивних кодів імперської культури. З цього приводу Г. Почепцов указав на головну стратегію „імперської семіотики” – створення *тексту*, „розрахованого на схилену голову”, своєї мови імперії заради утвердження єдиного культурного коду [13, 89], подібна гігантоманія й веде до „породження фіктивних кодів [13, 92]”. Як правило, на порубіжжі випробується національний суб’єкт на мужність бути собою, а імперський – провокує його до збочення зі шляху, що загрожує

колонізацією національного. Ця психополітика яскраво відображається в літературних текстах. Тому розрізнення ідеальних характерів як психотипів імперського, національного й колоніального можна проводити на різних рівнях психосемантики, передусім психоаналітик проводить це зіставлення на первинному рівні *еросу*. Оскільки головною функцією *еросу* є вербалізація, то на рівні психопоетичного розрізнення проводиться аналіз образності, характер оповідності та структуризація символізації.

Психоаналіз *еросу* в різних літературах та фольклорах дає підстави зробити висновок, що є „садистські” національні характери з активізованим батьківським кодом (це переважно східні народи), і є „мазохістські” національні характери з активізованим материнським кодом (це переважно європейські народи). У національних характерах садизм і мазохізм виступають у своїй онтологічній чистоті, а не як ерогенна перверсія. Імперський характер формується на основі змішування садистського й мазохістського характерів, мішанина та конфлікт кодів формує *амбівалентний садо-мазохістський* характер, схильний до перверсій, тому він скеровується також на перекодування національних характерів у бік амбівалентності, що й спостерігається через маскулінізацію або нарощування садизму в колоніальному суб’єкті (про цю психопатологію свідчить література українського соцреалізму, яка відображає психополітику маскулінізації сталінського суспільства [4, 321–349]). Український колоніальний характер періоду історичного збочення постав у психологічній формі *мазо-садизму*, про що свідчать нав’язливі мазо-садистські мотиви у творчості П. Тичини, В. Сосюри, Олеся Гончара та ін.

Яскравим прикладом імперського суб’єкта часів античності був художник на прізвище *Порнограф*. Це був жорстокий натураліст, який для того, щоб зобразити страждання, купував собі раба, розпинав його по-живому і, спостерігаючи муки, малював картину. На основі творчості Ф. Достоєвського і В. Винниченка можна провести розрізнення імперського „порнографа” або російського садо-мазохіста й колоніального „порнографа” або українського мазо-садиста. Аналіз роману Достоєвського „Брати Карамазови” З. Фройдом послуговував приводом застерегти національно свідому Європу від загрози психологічного імперського садо-мазохізму, який вів за собою гомосексуалізм, порушення табу і світоглядну туманність [15; 4, 152–177].

Українського „порнографа” як мазо-садиста можна аналізувати за образами пасивних синовбивць у творчості В. Винниченка. Так, у драмі „Чорна Пантера і Білий Медвідь”(1911) письменник змальовував модерну українську сім'ю, у якій помирає син, а батько-художник, спостерігаючи за своєю несамовитою дружиною-матір'ю з помираючою дитиною на руках, отримує демонічне натхнення від унікальної „натури”. Трансформований мазо-садистський мотив повторюється у п'єсі „Мemento” (1908), підсумовується в романі „Записки Кирпатого Мефістофеля” (1916). Подібним чином садо-мазохістський мотив як нав'язлива художня вібрація пульсує у творчості Ф. Достоевського. Отже, садо-мазохізм – як *активна* імперська злочинність через батьковбивство, мазо-садизм проявляється як *пасивна* колоніальна злочинність через синовбивство.

Як правомірно вказує Овсяннико-Куликовський, усяка найобдарованіша національна психіка може збочити за відсутності здорової суспільності [10, 324]. В історії європейських літератур маємо характерні відображення цих збочень. Так, Л. фон Захер-Мазох у творах вербалізував ерогенну перверсію як збочення національного характеру (яскравим прикладом такої перверсивності може слугувати „Венера в хутрі”, 1869), Маркіз де Сад відобразив у багатьох творах ерогенне збочення імперського характеру. Що характерно, історичним матеріалом для показу ерогенного збочення Маркіз де Сад брав Російську імперію, яка, за його тлумаченням, повертаючись у духовне рабство, нічого не бачить, крім тілесних потреб (роман „Жюльєтта”, 1797).

Для психоісторичної українсько-російської компаративістики вихідним положенням має стати те, що російська література – не й одне й те саме, що імперська, а українська – не одне й те саме, що національна. У російському символічному просторі вербалізує себе не лише імперський суб'єкт літератури, а й національний, те саме простежуємо в українському. Так, у класичній російській літературі першим яскраво вираженим національним суб'єктом був М. Гоголь. У класичній українській літературі першим яскраво вираженим імперським суб'єктом була Марко Вовчок, вона є зразковим прикладом психопоетичного портрету імперського суб'єкта та його художності, у якій приховуються акторство, гра та імітація [4, 98–116].

І. Нечуй-Левицький правомірно відзначив, що М. Гоголь дав російській літературі відчуття національності. На початку ХІХ ст., за аналізом І. Нечуя-Левицького, була вавилонська мішанина в російській літературі під впливом європейського романтизму: Жуковський переносив із німецького ґрунту романтизм, Пушкін та Лермонтов імітували Байронового „Чальд-Гарольда” та „Манфреда”, але Гоголь, „почавши з народно-романтичних повісток з українського народного та давнього козацького бита” навів великоруську літературу „Вечорами на хуторі” „на народну й національну стежку [10, 88]”. Із Гоголя розпочнеться символічна деконструкція російської державності з *імперської в національну*. Саме творчість Гоголя дає привід засновникові класичної психологічної школи Овсянико-Куликовському проблематизувати психологію національності в історії російської літератури. Учений відзначив, що Гоголь як національний письменник також став „першим за часом представником моралістичного напрямку в мистецтві [10, 317]”, який у літературі засновує „своє душевне діло [10, 318]”, тобто який займається активним самопізнанням. Із появою М. Гоголя стає видимим національний суб’єкт в історії російської літератури, психологічно він позначається як *інтровертний* суб’єкт супроти імперського як *екстравертного*. Імперський суб’єкт видається ззовні привабливішим, складає враження „світлого розуму”, оскільки не має глибинних мук совісті, пов’язаних із національною самосвідомістю. Так, порівнюючи психологію творчості М. Гоголя і О. Пушкіна, Д. Овсянико-Куликовський вдається до такої опозиції – „темний розум”, тобто Гоголь, і „світлий розум”, тобто Пушкін [10, 252]. Справді, Гоголь – яскраво виражений меланхолік, який страждає від „страхливої відсутності світла”, тому самозаглиблення та самоаналіз веде його до характерної похмурості. Овсянико-Куликовський звертає увагу, що інтровертна психологія творчості Гоголя не давала йому можливості піднятися до соціального письменника, як Пушкіну, але „зате він відмінно бачив порчу („викривлення”) національної психіки, – він бачив, він по-живому відчував цю порчу – як *мораліст за натурою* [10, 324]”. Отже, прагнучи привернути увагу до національного збочення, яке лежить в основі імперії, Гоголь разом із національністю прищеплює російській літературі духовно-моральний стержень як єдність *слова й діла*. Слово набуває значення духовного націотворення. Порівнюючи Гоголя й

інших російських письменників, Д. Овсяннико-Куликовський зазначає: „У нас, у творчості Пушкіна, Тургенєва, Гончарова й інших, ми маємо етику, присутню мистецтву, але при всій важливості й глибині моральних проблем, даних у їх творах, нікому не прийде в голову говорити про цих поетів як про моралістів...[10, 317]”. Лише національний за психологією письменник міг здійснити такий духовний подвиг, як Гоголь, тобто піднятися над українським та російським і поєднати їх воєдино своїм живим словом. Не випадково Гоголь не визнавав свою душу ні українською, ні російською, оскільки це означало для нього визнати себе частковою сутністю. Овсяннико-Куликовський, шукаючи пояснення цьому феномену, до трьох форм національностей – „малорос”, „великорос”, „білорус” – додав четверту форму – власне гоголівську, назвавши Гоголя „общерусом [10, 337]”. Таке позначення не означає космополітизації генія. Адже саме Гоголь і є прикладом того, як національне стає загальнолюдським (закономірно, що для мораліста Гоголя зразком для наслідування була історія Ісуса Христа, який у своєму духовному піднесенні долав національне несвідоме, закладаючи опозицію „християнство – єврейство”[2]).

У буквальному розумінні, моралізуючого Ф. Достоевського породив М. Гоголь, що доказав Ю. Тинянов на основі формального аналізу. Але Достоевський як імперський за психологією суб'єкт став анти-Гоголем, недаремно йому З. Фройд відмовив у статусі духовного учителя людства. Можна сказати, що в історії російської літератури психологічний геній національного письменника найяскравіше втілений у М. Гоголі, а психологічний геній імперського письменника найяскравіше втілений у Ф. Достоевському. Згідно з позицією національної психології, З. Фройд, як відомо, захоплювався В. Шекспіром, навіть говорять про його комплекс Шекспіра, адже Шекспір, як і Гоголь, і сам Фройд є явищами власне національного генія. Ставлення ж Фройда до Достоевського можна побачити з такого листа: „при всьому захопленні перед могутністю і розумовою перевагою Достоевського я просто його не люблю. Це пов'язано з тим, що під час аналізу я витрачаю всю свою терплячість щодо патологічних натур. У мистецтві й житті я їх не переносю [6, 276]”. Як правило, коли моделює світ геніальний (у значенні – універсальний) національний письменник, то у глибинному моделюванні

немає патології, адже він постійно її очищає зі свого світу (як це характерно для Шекспіра), але вона характерна для імперського суб'єкта, як у Достоевського, який не лише очищає її, але й утверджує завдяки психологічній амбівалентності. Тому психологіку імперського художнього „психокатарсису” характеризує *імітація та формалізація літературного процесу*, що й позначає наявність фіктивних кодів. Тобто для імперської психопоетики властиво те, що присутня поверхнева структура ціннісних ідей за відсутності глибинної структури як надійної основи для їх цілісної психологічної динаміки. Російський формалізм став підсумком власне імперського проекту історичності літератури. Оскільки колонізація національного суб'єкта проходить у лоні імперської культури, то імперські імітаційні механізми (де імітація засвідчує нарощування інстинкту смерті у психології творчості) призводять до *інфляції національної мужності*, що й відображає продукування низької комічної художності як форми блазнювання, яка хронічно простежується в психоісторії української літератури [4].

Національна психологічна форма, або принцип національності, за Нечуєм-Левицьким, формується на основі двох сутнісних складників: мови як *тіла* національності та національного психічного характеру – *душі* національності [8, 93]. Національний суб'єкт, так само й імперський, первинно визначається через структуру сім'ї і позицію в ній батька. Для порівняння культурної поведінки імперського й національного суб'єктів яскравим прикладом може бути аналіз „психологічної аристократичної форми” як культурного прояву духовної мужності в суспільстві. Аналіз російської аристократії як психологічного явища провів Д. Овсяннико-Куликовський на основі творчості Л. Толстого, проза якого, за словами вченого, спрямована на „розкриття самої аристократичної форми особистості героїв і героїнь [11, 167]”. „У цьому нашому уявленні про російську аристократію в дореформенні часи, – відзначає вчений, – значне місце займає думка про кріпосне право як про основу економічної сили класу... [11, 167]”. Тобто вчений звертає увагу, що російські аристократи, на відміну від європейської аристократії, були кріпосниками і творцями такого психопатологічного явища, як кріпацтво. Тому поєднання європейської як національної аристократичної форми конфліктувало з не відповідним їй російсько-імперським психологічним змістом як

уявленням про неї. Закономірно, що почуття аристократичної гордості в російського імперського суб'єкта деформувалося в почуття класової переваги – класову гординю. Розрив форми та змісту врешті призводив до того, що імперська аристократична форма органічно переходила в „бюрократичну”, що й виявила комуністична імперія у ХХ столітті разом із люмпенізацією народної людини.

Українська класична аристократична форма відроджувалася в дусі європейського націотворчого аристократизму, який поєднувався із світоглядним демократизмом (на основі психологічного формування *сина національного за Образом Ісуса Христа як Сина національного та загальнолюдського*). В. Липинський правомірно називав істинну національну аристократію „Божими людьми” нації [7, 253]. Тому в історію української літератури як національно-визвольного проекту закладався аристократично-демократичний проект. У посланні „І мертвим, і живим, і ненарожденним...” Т. Шевченко, заповідаючи соборну єдність, закликав національну аристократію до демократичного єднання зі своїм народом. „Обніміте ж, брати мої, найменшого брата”, – звучало як заповіт. У ХХ столітті ця національна аристократична форма колонізується, деформується й вироджується.

Символізацію національного та імперського суб'єктів культури можна яскраво простежити в сучасній гуманітарній науці як інтелектуальному моделюванню світу. Так, у другій половині ХХ ст. постструктуралістське поєднання психології і поезики породило концептуальну множинність авторських теорій психопоетики. Розрізнення „імперської психологічної форми” й „національної психологічної форми” в інтелектуальних практиках проявилось через ставлення до коду. Однією з методологій, яка нині активно впливає на формування постколоніальних студій, є *методологія радикалізації гіпотез* Ж. Бодріяра, що супроти метафізики коду – пропонує символічне контрнасильство, завдяки такій розбудові дискурсу нищиться кожний елемент, всяка значуща цінність, яка має відношення до коду [1, 98–104]. Це яскраво виражена імперська стратегія. Її активно переймають російські психоісторики, порушуючи код психоаналізу.

Як відомо, Едіпів код психоаналізу виходить із того, „совість, що нині є спадковою душевною силою, набута людством у зв'язку з комплексом Едіпа [5, 178]”, тобто на несвідомому рівні закладається в материнсько-батьківському (сімейному) середовищі. З. Фройд, запо-

відаючи психоаналіз новим поколінням психоаналітиків, наголошував, що Едіпів комплекс – це пароль для виявлення справжніх психоаналітиків, а також для розпізнавання фальшивих. Російський учений І. Смирнов в авторському проекті „Психодіахронологіка. Психоісторія російської літератури від романтизму до наших днів” (1994) Едіпів код витлумачує глухим кутом, у який заходить психоісторія літератури. Історія російської літератури, за тлумаченням Смирнова, постає на основі порушення табу: патологічність та історизм розглядаються двома сторонами кожного психотипу, який проявляється в художній системі романтизму, реалізму, символізму тощо. Отож патологічне тлумачиться прихованою сутністю історичного [14]. Подібним чином моделює психопоетику і Є. Еткінд [18]. На його думку, відношення свідомого Я і несвідомого (Воно) у Фройда складає авторитарну структуру. Надмірний тиск свідомого Я не дозволяє виходу творчої енергії. Такі російські письменники, як О. Пушкін, Л. Толстой, на думку Еткінда, вибудували складні моделі внутрішнього психологічного досвіду, звільняючи несвідоме від насильства табу. Відповідно діяти супроти коду, щоб розширити поле пізнання, пропонується і в інтелектуальній практиці.

Подібні інтелектуальні процеси символізації імперського суб'єкта простежуються і в українській ситуації. Так, у „Плеромі” як проекті „Малої української енциклопедії актуальної літератури” (1998) В. Єшкілева маємо першу пропозицію імперського розуміння постколоніальної української літератури. А. Окара у статті „Туга за алхімією. Література в пошуках метафізики” (2000) подав її як метафізичний проект. Однак химерна демонізація у письмі В. Єшкілева спрямована на подолання коду історії української літератури, яка перетворюється на привабливий матеріал для індивідуалізованого містеріального тайнодійства. На цьому тлі В. Єшкілев українських письменників, які виступають супроти коду націотворення, зарахував до числа „мистецьких масонів ХХ століття”. Химерні містифікації Єшкілева як майстерного інтелектуала-провокатора спрямовані на маргіналізацію високого націотворчого проекту української літератури. Подібним лукавим чином поводить себе в інтелектуальному просторі О. Забужко, відстоюючи нібито аристократичний проект в українській культурі. Однак, беручися за тлумачення такої національної за психологічною формою письменниці, як Леся Українка, Забужко діє як імперський суб'єкт культури, що яскраво

проявляється через її світоглядне антихристиянство та пропозицію концепту Сатанаїла для модерної української теології [17]. З. Фройд у праці „Психопатологія повсякденного життя” звертає увагу на подібний феномен, коли бажання читача спотворює текст і вносить у нього те, що цікавить самого читача й чим він особливо переймається: завдяки такому неусвідомленому психічному механізму латентний витіснений зміст бажання аналітика чекає нагоди виявити себе й використовує слабкі місця в аналізованому тексті, щоб несвідомо проявити образ власного бажання.

Психоісторична українсько-російська компаративістика може послугувати створенню типологічної методології, адже дає змогу з'ясувати, що національний текст формується як первинний, імперський – як вторинний, оскільки перетлумачує національний. Національна картина світу твориться на органічній основі, що, наприклад, архетипно відображає „Іліада” Гомера. Перетлумачення „Іліади” дає змогу творити Вергілію грандіозну „Енеїду”, але він не може завершити цей текст, афективні структури якого вказують на апокаліптичну загибель Римської імперії: Вергілій стає автором, який несвідомо руйнує імперію і стає предтечею християнства [4, 59–71]. Адже завдяки інтертекстуальності, порушення національного патріархального коду імперська семіотика відображає нарощування хтонічної (матріархальної) кінцесвітньої образності. Тому кожне психопорубіжжя, яке активізує імперсько-національну колізію, дає змогу національному суб'єктові або зміцнити свою природу або збочити зі шляху, що й відобразиться в історії літератури. Характерним прикладом виживання для українського суб'єкта історичності як національного може бути те, як вижили греки в подібній ситуації порубіжжя, коли потрапили в „карнавал ідей”, викликаний активізацією імперських суб'єктів культури й політики. Як зазначає Ф. Ніцше, вони навчилися організовувати власний психологічний хаос на основі мужності бути собою [18] – тобто мужності утверджувати себе як повноцінний національний суб'єкт історії, що й відобразилося у символічних практиках.

Література

1. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Пер. з фр. Л Кононовича.– Л.: Кальварія, 2004.– 376 с.

2. Вейнингер О. Пол и характер / Пер. с нем. В. Лихтенштадта.– Р. н/Д.: Феликс.– 1998.– С. 435–479.
3. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій.– К.: Факт, 2007.– 640 с.
4. Зборовська Н. В. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: Моногр.– К.: Академвидав, 2006.– 504 с.
5. Классический психоанализ и художественная литература: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. В. М. Лейбина.– СПб.: Питер, 2002.
6. Лейбин В. Зигмунд Фрейд: психопозитический портрет.– М.: Моск. психол.-соц. ин-т, 2006.– 368 с.
7. Липинський В. Національна аристократія // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.– К.: Б. в., 1998.– С. 252–256.
8. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позовах з Московщиною: Культуролог. трактати / Упоряд. М. Чорнописький.– 2-е вид.– Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2005.– 312 с.
9. Ницше Ф. Несвоевременные размышления: О пользе и вреде истории для жизни.– http://abovo.net.ru/binary/object_18.1159214035.00654.rar.
10. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: У 2-х т.– М.: Худож. лит., 1989.– Т. 1: Статьи по теории литературы; Гоголь; Пушкин; Тургенев; Чехов.– 542 с.
11. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Собрание сочинений: У 9-ти.– СПб.: Прометей, 1911.– Т. 3: Л. Н. Толстой.– 283 с.
12. Павличко С. Сто років без Фрейда // Павличко С. Теорія літератури.– К.: Вид-во С. Павличко „Основи”, 2002.– С. 565–581.
13. Почепцов Г. Г. Русская семиотика.– М.: Рефл-бук.– К.: Ваклер, 2001.– 768 с.
14. Смирнов И. П. Психодиахронология. Психоистория русской литературы от романтизма до наших дней.– М.: Новое литератур. обозрение, 1994.– 352 с.
15. Фрейд З. Достоевский и отцеубийство // Классический психоанализ и художественная литература / Сост. и общ. ред. В. М. Лейбина.– СПб.: Питер, 2002.– С. 70–88.
16. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности // Фрейд З. Я и Оно: Сочинения / Пер. нем.– М.: Эксмо; Х.: Фолио, 2004.– С. 529–710.
17. Эткінд А. Филология, психология и политика Ефима Эткінда // Эткінд Е. Г. Психопозитика.– СПб.: Искусство-СПБ, 2005.– С. 5–14.
18. Эткінд Е. Г. Психопозитика.– СПб.: Искусство – СПб, 2005.– 704 с.